

De Kinderwet van Van Houten

Een nauwelijks functionerende wet en het belang ervan
voor navolgende sociale wetgeving in Nederland

Bachelorscriptie

Peter Willemsen

Studentnummer 3729400

Aantal woorden ca. 10.000 (-/- notenapparaat & literatuurlijst)

Inleverdatum 04 maart 2015

Docent dr A. Rijpma

Inhoud

Inleiding

I	De Sociale Kwestie nader beschouwd	7
II	Kinderarbeid in Nederland en Europa	11
III	De lange aanloop naar wetgeving	15
IV	De totstandkoming van de wet onder Van Houten	19
V	Van Houten: een eigenzinnige liberaal	22
VI	Het effect van de Kinderwet van Van Houten	25
VII	Conclusie	33
	 Bronnen en literatuur	 35

Inleiding

De op 1 mei 1874 in werking getreden Kinderwet van Van Houten¹, die vooral bekend is geworden onder bijnamen als het kinderwetje van Van Houten, of alleen het kinderwetje, is door ons geschiedenisonderwijs stevig geworteld in ons collectieve geheugen. De wet, die officieel de naam *Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen* draagt, was onder meer het resultaat van het groeiend sociaal en moreel besef van politici, dat in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. De kinderwet gaat, zoals ons op school wordt geleerd, over het verbod op kinderarbeid in fabrieken, maar heeft bovenal de statuur gekregen van de eerste sociale wet die mede een einde maakte aan de Sociale Kwestie. De Sociale Kwestie stond voor het negentiende-eeuwse politiek-maatschappelijke vraagstuk aangaande de leef- en werkomstandigheden van de onderste laag van de Nederlandse samenleving die bestond uit arbeiders en paupers; kinderarbeid was onderdeel van deze kwestie.

Het ‘tje’, dat in de volksmond en de literatuur vaak wordt toegevoegd aan de naam van de wet kan mogelijk zijn bedoeld om aan te geven dat het een onbeduidende wet was, dat is echter in contradictie met de status die we de wet heden ten dage toedichten in het licht van de doorbraak die het zou hebben geforceerd naar een socialer Nederland. Uiteindelijk betreft het een wet die door het parlement is aangenomen en die derhalve juridisch gezien niet meer of minder rechtskracht heeft dan om het even welke andere Nederlandse wet en dan ook als zodanig dient te worden beschouwd. Een heroriëntatie op wat de wet werkelijk betekend heeft voor onze sociale historie, en met name in relatie tot het thema van de Sociale Kwestie en het terugdringen van kinderarbeid, is echter mogelijk op zijn plaats. Dit zou ook gevolgen kunnen hebben voor hoe we met deze wet omgaan in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs, voor een correct historisch besef van de ware betekenis van de wet en de rol van kinderarbeid in de negentiende eeuw.

Want de aanleiding om mij te verdiepen in de betekenis van de kinderwet vormt de Canon van Nederland uit 2006. Deze canon vormt ons nationale educatieve houvast voor lager en middelbaar geschiedenisonderwijs, naast de verdeling van het verleden in tien tijdvakken, zoals die in 2001 door Commissie de Rooy werd ontwikkeld in

¹ Staatsblad nr. 130, 24 september 1875, Wet houdende maatregelen tot het tegengaan van overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen.

opdracht van staatssecretaris mevrouw K. Adelmund van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.² De canon is ontstaan uit de canoncommissie die een jaar eerder werd ingesteld op verzoek van de Onderwijsraad. Deze raad was van mening dat de canon zou bijdragen aan het besef van onze culturele identiteit.³ De canon volgt de hoogtepunten van onze nationale geschiedenis vanaf 3000 v. Chr. tot heden en staat bij de negentiende eeuw uitgebreid stil bij het thema kinderarbeid. De canon stelt: *'19^e eeuw. Verzet tegen kinderarbeid. De werkplaats uit, de school in'.⁴ (...) Twee wetten hebben aan deze ontwikkeling bijgedragen. De Kinderwet van Van Houten (uit 1874) verbood de arbeid van kinderen tot twaalf jaar in werkplaatsen en fabrieken. Dat betekende overigens niet dat fabrieksarbeid van kinderen onmiddellijk geheel werd uitgebannen. Bovendien was landarbeid door kinderen niet verboden. De Leerplichtwet van 1900 maakte een definitief einde aan de kinderarbeid.'*⁵ Diezelfde canon zoomt ook in op de politicus Samuel van Houten, die verantwoordelijk was voor de totstandkoming van de wet. Over hem zegt de canon: *'(...) Hij was een Nederlandse politicus in de 19^e eeuw. In zijn tijd werd kinderarbeid normaal gevonden. Later werd bekend dat het werken niet goed was voor de gezondheid van de kinderen. Samuel van Houten wilde de kinderen beschermen. Hij maakte daarom in 1874 een wet. Deze wet heet het 'kinderwetje van Van Houten'. De wet verbood kinderen tot twaalf jaar in werkplaatsen en fabrieken te werken.'*

Hoewel de tekst in de canon het belang van de Kinderwet van Van Houten al nuanceert als het gaat om het beoogde effect van de wet, meen ik dat juist omdat deze wet vrijwel nauwelijks resultaat sorteerde, deze nuancering scherper zou kunnen worden geformuleerd. Bovendien verwacht ik dat Van Houten niet zozeer kinderen wilde *'beschermen'*, maar dat zijn insteek was dat hij een omissie in het kapitalistische systeem wilde repareren. Het gaat wellicht om nuances, maar gezien het belang van de canon voor ons collectief geheugen⁶ is het wel usance om daarin precies te zijn, aangezien deze dient als het narratief raamwerk dat leerlingen behulpzaam moet zijn waar het gaat om kennisverwerving. Bovendien wordt vanuit de overheid gesteld dat de stof ook daadwerkelijk moet worden onderwezen.⁷ In dat geval is het van belang te

² Eindrapport Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (Commissie de Rooy) (januari 2001).

³ De canon van Nederland, <http://www.entoen.nu/faq#waarom> (17 februari 2015).

⁴ De canon van Nederland, <http://www.entoen.nu> (9 januari 2015).

⁵ De canon van Nederland, <http://www.entoen.nu/kinderarbeid> (9 januari 2015).

⁶ De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, M.J.A. van der Hoeven, Advies en beleidsreactie canon, aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 16 oktober 2006.

⁷ Maria Grever, Ed Jonker, Kees Ribbens, Siep Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 44.

onderzoeken of de wet, die wordt beschouwd al het eerste staatsingrijpen op weg naar een oplossing van de Sociale Kwestie, ook écht die status verdient.

De hoofdvraag van deze these luidt dan ook: wat was de werkelijke impact van de Kinderwet van Van Houten op het terugdringen van kinderarbeid in Nederland vanaf 1874? Mijn vooronderstelling is dat deze invloed van zeer geringe betekenis is geweest. Ik wil mijn hoofdvraag onderbouwen door bij een drietal deelvragen stil te staan. Ten eerste is het daarbij nodig een inkijk te krijgen in het tijdgewricht waarin de wet tot stand kwam. Op die manier is het mogelijk een antwoord te krijgen op de vraag wat in de negentiende eeuw de maatschappelijke betekenis was van kinderarbeid in Nederland en Europa binnen het grotere geheel van de Sociale Kwestie en of dat van invloed is geweest op de impact van de wet. Want was kinderarbeid in de negentiende eeuw wel zo'n belangrijk thema? De vraag die ik aansluitend wil onderzoeken luidt: is de positie van kinderen als gevolg van de invoering van de wet daadwerkelijk verbeterd? Tot slot wil ik onderzoeken of de persoonlijke rol van Samuel van Houten in dit proces zó belangrijk is geweest dat hij verantwoordelijk kan worden geacht voor een breuk in de Sociale Kwestie als gevolg van zijn wet.

Antwoord op deze vragen wil ik geven aan de hand van primaire bronnen, die inzichten en cijfermateriaal uit de onderhavige periode leveren. Om mijn aannames in deze these voldoende te kunnen onderbouwen zal ik tevens rekenschap geven van de huidige status van het debat over dit thema. Voor literaire stellingnames over de wet en de rol van Van Houten, maak ik onder meer gebruik van de inzichten van Willemien Schenkeveld, historica, journaliste en schrijfster van *Het Kinderwetje van Van Houten*⁸. Schenkeveld heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de Kinderwet en wordt ook expliciet om haar literatuur gememoreerd bij de canon. Tevens maak ik gebruik van het academische proefschrift van politiek historicus Gerardus Maria Bos, *Mr S. van Houten*, dat feitelijk een biografie is en het politieke handelen van Van Houten deels verklaart uit zijn karakter.⁹ Het proefschrift dateert weliswaar al van 1952, maar is van belang, omdat er weinig expliciet over Samuel van Houten is geschreven dat inzoomt op zijn karakter en denken. Dat is voor dit betoog met name interessant, omdat het betekenisvol en aanvullend inzicht biedt op Schenkeveld die zich juist explicieter over de wet als zodanig uitlaat. Beider inzichten leiden tot interessante en onderscheidende inzichten in

⁸ Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003).

⁹ Gerardus Maria Bos, *Mr S. van Houten, analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven*, (Purmerend 1952).

relatie tot mijn hoofdvraag en het belang van Van Houten's streven naar een kindernet. Van Houten's rol is in die zin van waarde om te worden belicht, gezien het feit dat hij de maker van de wet is en zijn zienswijze op het terugdringen van kindernet daarom van belang is.

Literatuur die expliciet het thema kindernet in relatie tot de kindernet van Van Houten behandelt, is schaars. Dat geldt ook voor deugdelijk cijfermateriaal, dat nauwelijks voorhanden is, en wat er is moet massief worden omkleed met voorbeholden. In de eindconclusie van mijn betoog verwacht ik echter wel te kunnen rechtvaardigen dat het voor een juist historisch besef van belang is dat de kindernet en de rol van kindernet anders worden gewaardeerd en daardoor mogelijk een herpositionering behoeven in ons collectieve geheugen dat nu wordt uitgedrukt in de Canon van Nederland die de aanleiding vormde voor dit onderzoek.

I. De Sociale Kwestie nader beschouwd

Er waren in het laatste kwart van de negentiende eeuw in Nederland ruwweg vier standen te onderscheiden. Een kleine rijke toplaag van enkele procenten van de bevolking werd gevormd door onder meer de adel, patriciërs, bankiers en grote ondernemers. Ter illustratie, zij behoorden doorgaans tot de weinigen met stemrecht. In 1870 had een percentage van 11,1% van de mannelijke bevolking ouder dan 23 jaar en 3% als percentage van de totale bevolking dit recht.¹¹ Iets minder dan een kwart van de bevolking behoorde tot de zelfstandige boeren en een ongeveer even groot deel tot de burgerij, waarbij gedacht kan worden aan winkeliers, ambachtlieden en medewerkers met behoorlijke functies in ondernemingen.¹² Wat restte was de onderlaag van de bevolking, paupers en arbeiders.¹⁴ Het gaat dus om bijna de helft van de toenmalige bevolking. Deze onderlaag werkte in tal van bedrijfstakken, en onder invloed van de opkomende industrialisering tijdens de Industriële Revolutie ook steeds meer in fabrieken. Arbeiders leidden een zwaar leven dat doorgaans niet lang duurde. Een dagloner in 1850 werd gemiddeld 32 jaar oud, een arbeider die de vijftig haalde was een uitzondering¹⁵, al moeten we dit soort cijfers wel met grote voorzichtigheid noemen omdat er nauwelijks gegevens zijn over de levensverwachting bij geboorte van Nederlanders in de eerste helft van de negentiende eeuw¹⁶, maar de inschatting dat arbeiders naar hedendaagse maatstaven niet oud werden is reëel. Nederland was een kapitalistische land en dat rechtvaardigde geen overheidsingrijpen ten gunste van de arbeiders. Hier ligt ook de oorsprong van de Sociale Kwestie.

Niet alleen volwassenen leden een moeilijk bestaan, dat gold ook voor hun kinderen, die in enkele gevallen al op vierjarige leeftijd aan het werk moesten in de fabrieken en daar lange dagen van soms wel zeventien uur maakten. Fabrikseigenaren waren nauwelijks betrokken bij het welzijn van hun arbeiders, of dat nu volwassenen of kinderen waren. Kinderen waren in ieder geval goedkoper, maar riskeerden net als

¹¹ Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2004) 58

¹² Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2010), 110-111.

¹³ Parlement & Politiek, '<http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwze/kiesrecht>' (22 januari 2015)

¹⁴ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 111.

¹⁵ J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum 1978), 19.

¹⁶ F. Van Poppel, Ingeborg Deerenberg, Judith Wolleswinkel-Van den Bosch, Peter Ekamper, 'Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en doodsoorzakenproces' (zj) (2005) <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/093BC849-41E5-4F6B-8C96-A9EB544047E3/0/2005k3b15p013art.pdf> (5 januari 2015) 14-15.

volwassenen hun leven in een tijd lang voordat arbeidsomstandighedenwetgeving een begrip werd. De overheid deed vrijwel niets om de armen, oud of jong, uit de fabrieken van de ondernemers te halen, want de overheid had geen bemoeienis met dergelijke ontwikkelingen, zo luidde het liberale credo.¹⁷ Nederland was een nachtwakerstaat met veel vrijheid voor zijn burgers, met name ook om de economie naar eigen believen in te richten.

Desalniettemin ontstond er in de samenleving vooral vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw en onder invloed van de industrialisering in ons nog overwegend agrarische land, een groeiende bewustwording van de werk- en leefomstandigheden van de onderlaag van de bevolking, die gebukt ging onder werkloosheid en armoede mede door migratie naar de steden in de hoop er een bestaan te vinden.¹⁸ *‘De sociale kwestie is derhalve geen bepaald vraagstuk. Onder dien naam vat men alle vragen zamen, welke betrekking hebben op den maatschappelijken toestand, in verband met de vraag, of door eene verandering der wetten de gesteldheid der behoeftige klasse, ingezonderd die der dagloners, kan worden verbeterd.’*¹⁹ Een citaat afkomstig uit de tweede editie van de encyclopedie van Winkler Prins, uitgegeven tussen 1884 en 1888. Dit is ook meteen de laatste editie die werkelijk door Anthony Winkler Prins is geschreven en in die zin een waardevolle bron uit die tijd is. Prins’ betrokkenheid bij de Sociale Kwestie, die hij als een worsteling zag waarmee veel progressief liberalen kampten, sijpelt door in zijn beschrijvingen van de kwestie, zoals in voorgaand citaat. Hij stelde nadrukkelijk de vraag of staatsingrijpen iets kon doen aan het zware bestaan van de armen.²⁰ Hoewel deze nadruk ook als subjectief kan worden gekenschetst, is het tevens een signaal dat het een thema betreft dat in die tijd voor stevige discussie zorgde, en dat het hier om een kantelpunt in de Nederlandse sociale geschiedenis gaat, waarin de leidende liberale elite er op zijn minst steeds meer toe aangezet werd stelling te nemen in deze discussie.

Dit wordt bevestigd door Marcel Hoogenboom in zijn publicatie *‘Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland’*. Hoogenboom, maatschappijwetenschapper en gespecialiseerd in de geschiedenis van de verzorgingsstaat, stelt dat staatsingrijpen een welhaast logisch gevolg moet zijn geweest

¹⁷ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 15-17.

¹⁸ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 72.

¹⁹ Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid onder hoofdredactie van A. Winkler Prins, 2^e, naar de nieuwste bronnen herziene en aanmerkelijk vermeerderde uitgave (Rotterdam 1887), 13^e deel, 597.*

²⁰ Anthony Winkler Prins van commentaar voorzien door Christianne Smit, *Leven in 1870, Nederland aan de vooravond van de modern tijd* (Houten 2011), 8.

van de mechanisering van de productiemethoden die leidde tot een migratie naar de steden waar door een opeenhoping van mensen die onder slechte omstandigheden leefden de theorie ontstond dat hierdoor staatsingrijpen welhaast onvermijdelijk was. Volgens Hoogenboom was er in het laatste kwart van de negentiende eeuw, sprake van een maatschappelijk structuurprobleem, maar ook was de invloed van een morrend arm deel van de bevolking dat in de armen van de socialisten gedreven werd van invloed op het besef van de leidende aristocratie, die zich eeuwenlang weinig van dit fenomeen had aangetrokken.²¹

De discussie was naar hedendaagse maatstaven was vooral technisch, of afstandelijk. Men vroeg zich bijvoorbeeld af wanneer de rijkdom anders zou worden verdeeld, waarbij de arbeiders meer welvaart zouden krijgen, of diezelfde arbeiders hun maatschappelijke plichten nog wel met evenveel nauwgezetheid zouden vervullen.²² Men dacht dus anders over arbeiders, men zag ze meer als groep van mogelijk onwilligen die eventueel zomaar met werken zouden kunnen stoppen als het hen beter zou gaan. Deze vraag werd ongetwijfeld mede opgeworpen onder druk van het opkomende socialisme dat de armen een gezicht gaf en dat een rechtvaardigere verdeling van de welvaart nastreefde, juist door overheidsingrijpen en het herverdelen van welvaart. Er kwam meer besef dat aandacht voor de zwakken in de samenleving een kwestie van beschaving was. Maar Nederland was in die dagen een liberale staat, die staatsingrijpen vermeed.

In het algemeen zie je dat kinderen binnen het thema van de Sociale Kwestie geen uitzonderingspositie innamen. Als we ons hier beperken tot kinderen die tot de onderste sociale klassen behoorden, dan waren ze net als hun ouders doorgaans door financieel gebrek genoodzaakt als *kindarbeiders* mee te werken op het land, in de huisnijverheid, of in de fabrieken. Ze leefden het leven van hun ouders, werkten hard en leefden *grosso modo* onder dezelfde omstandigheden. Kinderen werkten al eeuwen mee, ook al lang voor de industrialisatie en dat werd doorgaans niet als iets negatief beschouwd, want de opvatting was dat kinderen zo leerden wat orde en regelmaat was en geld verdienden. Ze kregen vaak ook begeleiding van een baas of meesterknecht²³ en ze maakten zich nuttig. Bovendien waren ze waren uit kosten oogpunt gewild.²⁴ In

²¹ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 95-97.

²² Ibidem 596, 597.

²³ Vleggeert, *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw*, 6.

²⁴ K. Lieten, Elise van Nederveen Meerkerk, *Child Labour's Global Past* (Bern 2011), 37.

het volgende hoofdstuk licht ik onder ander toe waarom er verzet kwam tegen met name kinderarbeid.

II. Kinderarbeid in Nederland en Europa

In 1875 behoorde 69% van de Eerste Kamerleden en 71% van de Tweede Kamerleden tot de adel en het patriciaat.²⁵ Het betrof een oude elite die feitelijk al honderden jaren het land bestuurde en die rond het midden van de negentiende eeuw aanhangers waren van het liberaal-economisch gedachtegoed. Het betrof een groep bestuurders die de economische macht en welvaart in handen hielden en de Nederlandse economie naar eigen believen konden sturen.²⁶ Dat onder hun bewind ook kinderen werkten was niet hun directe zorg, aangezien dat al honderden jaren het geval was. Van oorsprong op het platteland en later in de huisnijverheid en tenslotte ook in fabrieken.

Echter, de periode dat kinderen nog op het land werkten, of in de huisnijverheid, vaak aan de zijde van de ouders, werd gezien als minder belastend voor kinderen, ook al werkten ze vaak zes dagen per week en maakten ze lange dagen. Er was (nog) tijd voor pauzes, er kon zelfs af en toe worden gezongen, gespeeld of gepraat, want er was geen sprake van werk in een gemechaniseerd proces waar de machines en de klok dwingend bepaalden wanneer er moest worden gewerkt. Het werken in de schoot van het gezin werd ook als opvoedend beschouwd, waardoor kinderen opgroeiden als rechtgeaarde burgers, die ondertussen het vak van hun ouders leerden. Het werk in fabrieken was daarentegen zwaarder en risicovoller, vooral door bewegende machinedelen, maar werd beschouwd als een logisch gevolg van een economische vraag naar producten en onder druk van concurrentie waren goedkope kinderhanden zeer welkom. Daarnaast was het als voornoemd het gevolg van de trek van het platteland naar de stad onder invloed van de crisis. Er was geld nodig en ook de kinderen moesten noodzakelijkerwijs een bijdrage leveren.²⁷

Er zijn tal van voorbeelden bekend van Nederlandse gemeenten waar de omstandigheden voor kinderen erg slecht waren. In de textielindustrie van Hilversum bijvoorbeeld, waar in 1863 tal van arbeiders in dienst waren die al voor hun zesde waren begonnen met werken en waar dagen van maar liefst zeventien uur werden gemaakt.²⁸ Eenzelfde beeld schetsen de dekenfabrieken van Leiden of de katoendrukkerijen van Rotterdam. Kinderen die in Hendrik Ido Ambacht in fabrieken

²⁵ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 59.

²⁶ Ibidem 63-68.

²⁷ Kristoffel Lieten, Elise Nederveen, *Child Labour's Global Past* (Bern 2011) 79-88.

²⁸ J.C. Vleggeert, *De geschiedenis van haar beperking door de Kinderwet van mr Samuel van Houten* (Amsterdam 1951), 12.

werkten, soms pas vier jaar oud, werden er zelfs mishandeld. Maar ook in de Zaanstreek maakten kinderen lange dagen, net als in Enschede, waar in 1861 kinderen werkten in spinnerijen en waar de arbeidsomstandigheden ook al dramatisch slecht waren.²⁹ De Steenfabrieken in Franeker waren berucht om hun kinderuitbuiting. Kinderen werkten hier in de zomer soms achttien uur per dag. De Maastrichtse glas- en aardewerkfabriek De Sphinx van Petrus Regout stond bekend om de beroerde arbeidsomstandigheden. Kinderen van arbeidersgezinnen in de leeftijd van zeven tot twaalf jaar stierven hier vier maal vaker dan kinderen uit hogere welstandsklassen. Het aantal voorbeelden van exploitatie is welhaast eindeloos.

Niet alle werkgevers maakten gebruik van kinderen, dit was bedrijfstak afhankelijk. Kinderen werden ingehuurd waar ze op dat moment nodig waren om vaak specifieke werkzaamheden uit te voeren. Andersom was het ook zo dat juist door de toegenomen industrialisatie ook weer kinderwerkzaamheden verdwenen. Dus veranderende productieprocessen lagen ook ten grondslag aan een toenemende of afnemende vraag naar jonge arbeidskrachten. En kinderen werkten relatief hard en waren gehoorzaam, omdat zij nu eenmaal vaak ontzag hadden voor volwassenen. Ook hun fijne fysiek maakte het aantrekkelijk om gebruik van ze te maken. Ze pasten eenvoudigweg beter in kleine ruimten en met hun kleine handen en motoriek waren ze vaak beter geschikt voor precisiewerkzaamheden dan volwassenen. En wat ze ook niet deden was vakbonden oprichten.³¹

Of Nederland een buitenbeentje was binnen de ons omringende landen, kunnen we zien door onze blik te richten op hoe de Europese landen om ons heen in het laatste kwart van de eeuw omgingen met kinderarbeid. Voor België gold in 1885 dat er nog helemaal niets was geregeld omtrent bescherming van kinderen. In Zwitserland was een wet aangenomen die maakte dat kinderen onder de elf jaar niet in fabrieken mochten werken en er was een bepaling van kracht dat voor kinderen en volwassenen gold dat niemand meer dan elf uur per dag mocht werken. In Duitsland was in 1871 een wet aangenomen, die kinderen onder de twaalf jaar verbood in fabrieken te werken. Frankrijk kende sinds 1813 een decreet die het kinderen onder de tien jaar verbood in mijnen te werken. Dat verklaart ook waarom hetzelfde decreet in Nederland van kracht was, aangezien Nederland toen nog deel uitmaakte van het Franse keizerrijk. In 1841 werd in Frankrijk een wet vastgesteld dat kinderen tot acht jaar niet langer in bepaalde

²⁹ Vleggeert, *De geschiedenis van haar beperking door de Kinderwet van mr Samuel van Houten*, 11-13.

³¹ Kristoffel Lieten, *Child Labour's Global Past*, 75, 94-96.

fabrieken mochten werken³² en in 1874 is die norm verhoogd naar twaalf jaar. Oostenrijk liet kinderen tot tien jaar al vanaf 1850 niet meer toe in fabrieken. Verder had ieder land aparte regels en overgangstermijnen en uitzonderingen.³³

Engeland vormde een positieve uitzondering. Hier had men de zogeheten New Poor Law uit 1834, als vervolg op een wet die al stamde uit 1601, The Old Poor Law. Dit was een wet die al ondersteuning bood aan arme gezinnen met veel kinderen die tot werken waren gedwongen. De wetgeving van de New Poor Law was erop gestoeld om de armen op meer structurele wijze te ondersteunen, door ze in werkhuizen van parochies te laten werken. De parochies waren door het rijk verantwoordelijk gemaakt voor armoedebestrijding. Het systeem was mede het gevolg van het inzicht dat mensen een economische waarde vertegenwoordigden. Door te investeren in dit menselijk kapitaal door voeding en werk te bieden, werd tevens voorkomen dat de armoede van generatie op generatie werd doorgegeven. Hoewel er valt af te dingen op de werking van de wet, want niet iedereen werd gered van de totale armoedeval, betrof het hier werkende sociale wetgeving, die ten gunste kwam van de allerarmsten en hun eventuele kinderen. De gedachte erachter was echter ook, dat investeren in armen zou bijdragen aan beter presterende arbeiders op termijn en daardoor meer economische groei.³⁴ Aangetekend zij dat de situatie in Engeland, als bakermat van de Europese industrialisatie, een andere was dan de Nederlandse, toch besloot de politiek in Engeland al in het begin van de Industriële Revolutie overheidsinvloed te laten gelden op het armoedebeleid, waar dat in Nederland niet gebeurde. Nederland zag geen noodzaak tot dergelijk ingrijpen vanuit de centrale overheid en was tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw vooral een agrarisch land en veel minder geïndustrialiseerd dan bijvoorbeeld Engeland.

Nederland sprong er qua kinderarbeid in Europa in zijn algemeenheid niet negatiever uit. Kinderarbeid was overal de gewoonste zaak, al was er wel enige aandacht voor de negatieve effecten van kinderarbeid in fabrieken. Over het platteland werd amper gesproken, terwijl kinderen vooral daar en in de huisnijverheid werkten. Maar het maatschappelijk belang van kinderarbeid was groot in de negentiende eeuw,

³² Bos, *Mr S. van Houten*, 62, 63.

³³ Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie*, 6^e deel, 454.

³⁴ Sara Horell, Jane Humphries, Hans-Joachim Voth, *Explorations in Economic History* 38, 339, 340, 362, 363, (2001) doi:10.1006/exeh.2000.0765, available online at <http://www.idealibrary.com>; Kristoffel Lieten, *Child Labour's Global Past*, 53.

zowel in Nederland als in Europa. Kinderen waren gewild als arbeidskrachten omdat ze als zodanig specifiek geschikt konden zijn voor bepaalde werkzaamheden, maar ze drukten vooral de productiekosten als goedkope arbeidskrachten en speelden zo een rol ten behoeve van de concurrentiepositie van het bedrijf waar ze werkten. Dus enerzijds was er een sociale noodzaak voor kinderen om te gaan werken vanuit het gezin, zoals besproken in het vorige hoofdstuk, en anderzijds was er sprake van een maatschappelijk belang vanuit (macro-)economisch oogpunt.

III De lange aanloop naar wetgeving

De totstandkoming van een wet tegen kinderarbeid had veel voeten in de aarde en duurde erg lang, ruim zestig jaar, als het keizerlijk decreet van Napoleon Bonaparte van 3 januari 1813 als vertrekpunt zou worden genomen. Het tekent de weerstand die lange tijd tegen deze wetgeving bestond. Napoleons bepaling verbood kinderen onder de tien jaar in mijnen te werken. Of dit iets ten gunste van de kinderen in de mijnen heeft gedaan, mag worden betwijfeld.³⁵ In dit hoofdstuk over de lange aanloop naar sociale wetgeving, zal ik een beknopt overzicht schetsen van personen en instanties die zich inzetten tegen kinderarbeid. Ik pretendeer niet om hierin compleet te zijn, het is om aan te geven dat er veel vruchteloze pogingen waren ondernomen voor Samuel van Houten het proces naar wetgeving vanaf in 1871 een laatste zet gaf. Bovendien geeft het de vertragingstactiek weer die de overheid heeft gehanteerd.

In 1835, was het de provinciale commissie van onderwijs in Overijssel in haar jaarverslag van 1834, die aandacht vroeg voor de negatieve gevolgen van kinderarbeid in de textielindustrie. Deze boodschap werd in Den Haag niet opgepikt. Maar ook een voorstander van kinderarbeid roerde zich in die dagen, want in 1835 wees W.H. Warnsinck, een Amsterdamse fabrikant, koning Willem I op de lummelende kinderen die tewerkgesteld konden worden in fabrieken. In 1839 verzorgde hoogleraar J. Ackersdijk een publicatie over kinderarbeid en wees op de noodzaak van het vaststellen van minimumleeftijden. Het Rijk meldde zich, inmiddels vier jaar nadat de voornoemde provinciale commissie van onderwijs uit Overijssel zich had uitgesproken over de negatieve effecten van kinderarbeid, alsnog bij het provinciebestuur om nadere informatie. De gouverneur van de provincie stelde nu zelf een wetsontwerp samen en stelde dat kinderen onder de tien jaar niet zouden mogen werken. Dat zou ook moeten gelden voor oudere kinderen, als zij niet minstens drie jaar naar school waren geweest. Het voorstel was op een Pruisische wet uit 1839 geïnspireerd en werd uiteindelijk ingediend door de minister van Binnenlandse Zaken De Kock. De wet werd echter nooit aangenomen omdat een enquête in 1841, die de kinderarbeid in fabrieken moest onderzoeken, het voorstel van De Kock nog voor de behandeling naar de achtergrond drong. De uiteindelijke aanbeveling van de enquête, waar alle provincies behalve

³⁵ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 7.

Noord-Brabant aan meededen, luidde dat kinderen tot twaalf jaar niet zouden moeten werken. Maar wederom bleef het stil in Den Haag.

In 1849 volgde een initiatief van de Maatschappij van Nijverheid die een prijsvraag uitschreef over de voor- en nadelen van kinderarbeid. Er kwam geen enkele reactie. Dezelfde maatschappij deed in 1851 nog een poging en nu kwam er één inzending. Daarbij moet worden aangetekend dat deze reactie pas in 1857 kwam en deze juist uitging van het in wetgeving vervatten van de voordelen van kinderarbeid. In 1854 verzocht het hoofdbestuur van de Vereeniging ter bevordering van fabrieks- en handwerknijverheid zijn afdelingen om gegevens toe te zenden voor een actie tegen kinderarbeid. En Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland meldden in hun jaarverslag dat te jonge kinderen niet in fabrieken zouden moeten werken.

In 1855 was het de afdeling Leiden van de Maatschappij van nijverheid die de koning vroeg een enquête te doen om inzicht te krijgen in het werk van kinderen, terwijl in datzelfde jaar het gemeentebestuur van Moordrecht de regering schreef dat overkoepelende wetgeving inzake kinderarbeid beter zou zijn dan lokale of provinciale wetgeving. Het was hoofdonderwijzer G.B. Lalleman uit Moordrecht die de aandacht trok met zijn artikel 'Slavernij in Nederland'³⁶ dat kinderarbeid in Moordrecht aan de kaak stelde. In 1856 werd in het Volksblad, een nieuw Rotterdams blad, gepleit voor het tegengaan van kinderarbeid. In 1857 vergaderden afgevaardigden van Armenbesturen van de Leidsche mij. van weldadigheid over kinderen die te jong de fabrieken in moesten en daar te lange dagen maakten. Het is ook in dat jaar dat het ministerie van Binnenlandse Zaken gaat onderzoeken hoe men in het buitenland omging met kinderarbeid.

Vanaf de jaren zestig werd jaarlijks om aandacht gevraagd voor de negatieve aspecten van kinderarbeid. In 1860 verscheen een studie van de op sociale geneeskunde gespecialiseerde medicus dr S. Coronel. Zijn conclusie luidde dat kinderen in fabrieken fysiek leden onder de gevolgen van hun werk.³⁷ De Algemeene vereeniging tegen het pauperisme in Groningen bracht in november van dat jaar een belangwekkend rapport uit dat was samengesteld door dr Ali Cohen, mr H.J. Trip en mr A.M. Pareau. In dit rapport roepen de onderzoekers de overheid ertoe op in te grijpen, omdat kinderen ziek

³⁶ Ger Harmsen, Lalleman, 'Gerrit Bernardus Lalleman' (10-02-2003)

<http://hdl.handle.net/10622/D82DC54A-5C68-4133-938B-FAB2601500BA> (16 november 2014).

³⁷ Samuel Coronel sr, *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen* (Haarlem 1861);

<http://hdl.handle.net/10622/746FDCE3-11FF-47F1-BBDE-BB6828315659> (24 februari 2015)

werden en verzwakten door de slechte lucht in fabrieken en door lang en eentonig werk dat ze deden.³⁸

Na vier jaar waren nu ook de gegevens binnen van het onderzoek in het buitenland. De minister stuurde de bevindingen naar de ingenieur van het stoomwezen, A.A.C. de Vries Robbé in Ede, die op zijn beurt pleitte voor maatregelen tegen kinderarbeid. Op 17 december ging er opnieuw een schrijven van de excellentie naar de provincies omdat hij gegevens wenste te ontvangen over wat hij *'het kwaad van de kinderarbeid'* noemde. In 1861 gaat er een brief naar de regering met het verzoek het werk van kinderen in fabrieken te beperken. De afzender is ditmaal de Twentsche vereeniging ter bevordering van nijverheid en handel. In dat jaar worden de uitkomsten van het rapport van de Algemeene vereeniging tegen het pauperisme in het Tijdschrift voor het armenwezen gepubliceerd. Er wordt gewezen op de negatieve gevolgen van kinderarbeid. Ook in dat jaar, in juni, wordt op initiatief van dr S. Coronel tijdens de jaarvergadering van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, besloten een verzoek aan de regering te richten, waarin op een enquête wordt aangedrongen inzake medische vraagstukken rond kinderarbeid.

Veel indruk maakt de brochure *Fabriekskinderen* van schrijver J.J. Cremer uit 1863, *'Een bede maar niet om geld'*³⁹. Het was een aanklacht tegen kinderarbeid en de schrijver liet niet na overal in den lande het thema aan te kaarten. De rol van Cremer was er een van invloed op weg naar de uiteindelijke kinderwet. In 1862 was het zelfs minister J.R. Thorbecke die Cremer liet weten dat een wettelijke regeling ernstig werd overwogen. In 1863 waren het betrokken Leidse fabrikanten onder aanvoering van P.J. Zuurdeeg die de koning in een petitie vroegen voorschriften op te stellen voor werk- en rusttijden voor kinderen en voor onderwijs. De petitie die bij de Tweede Kamer terecht kwam, was voor de minister reden de koning te vragen naar zijn standpunt aangaande de petitie. Voor het eerst werd thema kinderarbeid in de kamer besproken.

In dat jaar zou ook de Groningse vereeniging tegen het pauperisme een verzoek doen aan de regering of die een onderzoek wilde instellen en het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noord-Brabant bedacht een prijsvraag over de invloed van fabriekswerk op de zedelijke, verstandelijke en lichamelijke

³⁸ H.H. dr Ali Cohen, mr. J.H. Trip, mr. A.M. Pareau, 'Toestand der kinderen die in fabrieken, trafieken en op ambachten werken', Tijdschrift voor het armenwezen 1861, 263-276, <http://www.delpher.nl/nl/boeken1/gview?query=trip+cohen+pareau&coll=boeken1&identifier=U8NXAAAcAAJ> (24 februari 2015).

³⁹ J.J. Cremer, *Romantische werken*. Deel III. D (Leiden 1878).

ontwikkeling van kinderen. Ook deze prijsvraag bleek geen succes, want ook hier volgde geen reactie. Op 30 september van dat jaar stelde de Minister van Binnenlandse Zaken een staatscommissie in die een wet moest gaan ontwerpen. De commissie bestond uit twee geneeskundigen en een fabrikant. Voorzitter werd De Vries Robbé.

In 1863 kwam de commissie met haar rapport. In vierhonderd fabrieken met ruim 32.000 arbeiders werkten 3113 kinderen die tussen de zes en tien jaar oud waren en die dagen van tien tot twaalf uur maakten.⁴⁰⁴¹ Dit is overigens geen zuiver getal, aangezien lang niet alle kinderen die in fabrieken werkten, geregistreerd werden.⁴² Bovendien komt J.C. Vleggeert, toonaangevend auteur over kinderarbeid, met een fors lager aantal werkende kinderen als uitkomst van het verzoek van de minister van 17 december 1861 aan de Nederlandse provincies om informatie over kinderarbeid. Hij heeft het over 2280 kinderen van veertien jaar (dus ook kinderen van boven de twaalf jaar) en jonger. Maar in de cijfers zitten geen kinderen die in fabrieken met minder dan tien arbeiders werkten, en hij beschikt niet over de cijfers van alle provincies.⁴³ Hiermee is aangegeven dat er nagenoeg geen betrouwbaar cijfermateriaal beschikbaar is over kinderarbeid en dat er slechts ruwe schattingen kunnen worden gedaan. Evenmin is duidelijk hoeveel volwassen arbeiders er in fabrieken werkten.

Zes jaar nadat de commissie onder leiding van De Vries Robbé aan het werk was gegaan, concludeerde ze in 1869 dat een verbod van kinderarbeid niet nodig was. Kinderen zouden anders maar op straat terechtkomen en hun ouders zouden in financiële nood raken door het gemis aan inkomsten, zo luidde de conclusie. De regering steunde deze uitkomst en ontketende zo een golf van ontevreden reacties door tal van instanties die deze mening niet deelden. Deze reacties vormden de aanleiding tot wetgeving en het is hier dat Samuel van Houten het 'strijdperk' betreedt.

⁴⁰ Vleggeert, *De kinderarbeid* (Amsterdam 1951) 23.

⁴¹ A.A.C. de Vries Robbé, *Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende* ('s-Gravenhage 1869).

⁴² Schenkeveld, *Het kindernetje van Van Houten*, 24.

⁴³ Vleggeert, *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw*, 51.

IV De totstandkoming van de wet onder Van Houten

Het is 1871 wanneer Samuel van Houten in beeld komt in directe relatie tot de kinderwet. Hoe komt het dat Van Houten uiteindelijk de initiatiefnemer van de wet wordt? Om daar een antwoord op te geven moeten twee zaken worden toegelicht. Ten eerste de concrete aanleiding en ten tweede waarom Van Houten koos voor overheidsingrijpen. Dit hoofdstuk gaat over de wijze waarop de wet tot stand kwam en ik ga in het volgende hoofdstuk dieper in op Van Houtens' beweegredenen. Dat is nodig voor een totaalbeeld van de wet en van de wet in relatie tot Van Houtens' zienswijze op wetgeving. Die koppeling wordt immers ook gemaakt in de Canon van Nederland.

De directe aanleiding voor Van Houten om zich in te zetten voor wetgeving was de reactie van de regering op het onderzoek van De Vries Robbé, dat concludeerde dat afschaffing van kinderarbeid niet nodig was. De regering stelde dat ze met genoeg kennis had genomen van dit advies, dat velen het deelden en dat een openbare mening omtrent kinderarbeid derhalve nog gevormd moest worden.⁴⁴ Deze gevolgtrekking was tegen het zere been van verenigingen die bescherming van kinderen propageerden. Het moment waarop de regering doof bleef voor een verbod op kinderarbeid was het Van Houten die zich in het parlement dit onderwerp eigen maakte en het op 23 november 1871 in de Tweede Kamer aanhangig maakte.⁴⁵ Van Houten had in 1871 een bijeenkomst van de Vereniging voor de Statistiek bijgewoond waar dr. Coronel sprak over een verbod op kinderarbeid. De informatie die Van Houten daar kreeg, gebruikte hij in de Tweede Kamer.⁴⁶

Tot zover de aanleiding. Maar hoe verklaarde Van Houten de noodzaak tot wetgeving als dat zou leiden tot staatsingrijpen? Hij geloofde in de kapitalistische ideologie, maar er zaten volgens hem weeffouten in het economische systeem en die wilde hij corrigeren. Van Houten zag het als volgt: de overheid diende zich normaliter te onthouden van inmenging in de economie. Inmenging zou het delicate evenwicht verstoren dat ervoor zorgde dat arbeid en kapitaal, dus arbeiders en fabrikanten, in gelijke mate en ieder op hun eigen manier zouden profiteren van de gerealiseerde productie. Zo zouden bijvoorbeeld te hoge lonen leiden tot de geboorte van meer

⁴⁴ Bos, *Mr S. van Houten*, 67.

⁴⁵ *Ibidem* 67.

⁴⁶ Coronel, Samuel Senior, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, <http://hdl.handle.net/10622/746FDCE3-11FF-47F1-BBDE-BB6828315659>, (20 februari 2015).

kinderen en het aanbod van meer arbeidskrachten met als gevolg dat door het grote aanbod van arbeid de lonen zouden dalen. Als de lonen onder het minimum levensonderhoud zouden komen, zouden er juist minder kinderen geboren worden, er minder arbeidskrachten komen en zouden de lonen weer gaan stijgen. De productiekosten moesten daarom gelijke tred houden met de productiekosten van de arbeidskracht. Dat arbeiders een zwaar leven leden was volgens Van Houten het gevolg van een aantasting van het evenwicht tussen kapitaal en arbeid dat in het nadeel uitviel van de arbeiders. Beide klassen beschouwden een vermeerdering van de productie als een gemeenschappelijk belang en hoe de winst moest worden verdeeld als een twistpunt. Als winsten groot zouden zijn, zou het surplus in een ideale situatie rechtvaardig worden verdeeld.⁴⁷

Dat arbeiders het slecht hadden kwam niet zozeer doordat er geen overheidsingrijpen was, maar doordat de overheid wel degelijk de economie beïnvloedde door de hogere klassen en de burgerij indirect voordelen te geven, door arbeiders rechten te onthouden. Zo hadden arbeiders geen middelen om invloed uit te oefenen op de verdeling van winsten. Het enige wapen daarbij zou beïnvloeding zijn via het loon, maar recht van vereniging en stakingsrecht hadden de arbeiders niet. Ze mochten wel individueel klagen, maar het laat zich raden dat dat tot werkloosheid leidde, want een arbeider was eenvoudig vervangbaar. Omdat de overheid dit recht beperkte, greep ze dus in in de vrije economische krachten en verstoorde zo het evenwicht.

Van Houten onderscheidde in zijn denken twee stromingen, de stroming die voor overheidsingrijpen was (het socialisme) en de stroming die daar tegen was (het liberalisme). Echter ook hier was sprake van verstoorde belangen omdat de liberalen de macht hadden en de socialisten niet. De laatsten konden dus ook hier hun positie niet verbeteren of verdedigen.⁴⁸ Van Houten hechtte er aan dat hij geen socialist was, maar slechts wilde ingrijpen om verstoring van vrije krachten waar dan ook in de samenleving tegen te gaan. Op deze wijze kon hij zijn wens tot ingrijpen tegenover zichzelf verantwoorden zonder zijn liberale inborst te verloochenen. Van Houten zei hier zelf over: *'Zal in ons land eene toenemende bevolking loonend werk vinden, dan moeten er zoo veel mogelijk ondernemingen gunstige bestaansvoorwaarden vinden. De eerste*

⁴⁷ Ibidem 50.

⁴⁸ Ibidem 48-59.

voorwaarde daarvoor is vrijheid.⁴⁹ Of de verhouding tussen de oude Thorbecke en de jonge Van Houten een rol heeft gespeeld, durf ik niet geheel te ontkennen. In het boekje *'De Staatsleer van Mr. J.R. Thorbecke'*, dat door van Houten in 1872 werd uitgegeven, noemt deze hem een *'tevreden liberaal'* die teerde op het succes van zijn grondwet uit 1848⁵⁰

Toen de politicus op die 23e november de kwestie inbracht in de Tweede Kamer en daarbij de degenen kruiste met Thorbecke, stuitte hij op een oude staatsman die het initiatief tot een kindernetw liever aan de burgerij (dus niet aan de arbeiders) overliet. Thorbecke reageerde als volgt op Van Houten: *'Wanneer een lid der Kamer aandringt op wettelijke regeling van eenig onderwerp en zegt, dat hij alle gevolgen daarvan heeft berekend, dan is zijne taak eer zelf het initiatief te nemen dan een Minister, die nog aarzelt tot het nemen van het initiatief aan te moedigen. Hij zal dat beter en spoediger doen dan het van een Minister te verwachten is'*.⁵¹ Met andere woorden, hier zien we hoe een Kinderwet van Van Houten niet een Kinderwet Thorbecke werd.⁵²

Op 22 november 1872, dus op een dag na een jaar nadat Van Houten de kwestie had ingebracht, besloot de politicus zijn voorstel definitief in te dienen en dat gebeurde uiteindelijk op 27 februari 1873. Toen in maart 1872 in de Tweede Kamer weer vruchteloos over kinderarbeid werd gedebatteerd, dus een jaar na de opstand die bekend is geworden als Parijse Commune, merkte de zittende minister op dat tijdige hervormingen een probaat middel tegen revoluties waren⁵³, waarmee is aangegeven dat onrust onder het volk (door de jaren heen) een motivator kan zijn geweest om als overheid maatregelen te nemen en om juist het tegenovergestelde te doen als er geen onrust dreigde. In een tijd waarin een Tweede Kamerlid, in 1888 nog, landarbeid vergeleek met gymnastiek⁵⁴, verklaart wellicht het meest treffend dat de kindernetw die uiteindelijk in 1874 werd aangenomen op dat moment misschien wel het hoogst haalbare en het minst haalbare tegelijkertijd was.

⁴⁹ Mr. S. Van Houten, *Waarheden en Waarschuwingen van een 93er* (Haarlem 1930) 11.

⁵⁰ Fleur de Beaufort, Joop van den Berg & Patrick van Schie, *Eigenzinnige liberalen. Onafhankelijke denkende politici in Nederland* (Amsterdam 2014) 95.

⁵¹ Ibidem 68.

⁵² Ibidem 68.

⁵³ Bos, *mr. S. Van Houten*, 50-52.

⁵⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 35.

V Van Houten: een eigenzinnig liberaal

Waarom is het belangrijk om het karakter van Samuel van Houten te doorgronden in relatie tot het effect van de kindernet? Dat is in zoverre van belang, omdat ik meen dat Van Houten een authentieke rol vervulde als lid van de Tweede Kamer, waardoor de wet er uiteindelijk kwam. Hij trad toe tot de kamer in 1869, in een tijd toen er nog geen sprake was van partijpolitiek. Wat je wel zag was dat hoewel de kamers door liberalen werden beheerst, een onderscheid ontstond tussen oud-liberalen en progressief liberalen en Van Houten is niet direct in een van die categorieën in te schalen. Zonder in psychohistorische beschouwen te willen vervallen, en rekening houdend met biografische gevoeligheden inzake objectiviteit, zoals het te ruim interpreteren van verklaringen van iemands persoonlijk gedachten, is over Van Houten, met name ook door zijn vele eigen bijdragen en zijn uitgesproken en bewaarde meningen, wel iets te zeggen over zijn persoon in relatie tot de totstandkoming en derhalve het effect van de kindernet.

Een onverdienstelijk staatsman was hij niet. Althans, zo wordt hij omschreven in 1887 in de Winkler Prins Encyclopedie, die geschreven is door zijn tijdgenoot Winkler Prins. Als liberaal onderscheidde de politicus zich door scherpzinnigheid en *'geavanceerde gevoelens'*.⁵⁵ Volgens Gerardus Bos, die in 1952 promoveerde als doctor in de letteren en wijsbegeerte met een biografisch proefschrift over Samuel van Houten, was hij een politicus voor wie geen groot leiderschap was weggelegd omdat zijn karakter hem in de weg zat. Van Houten wordt door Bos gekenschetst als gevoelloos, opportunistisch en bovenal een overdreven rationalist.⁵⁶ Het maakte dat Van Houten zich hierdoor isoleerde en vaak met anderen in conflict kwam, omdat hij een enorme geldingsdrang had en halsstarrig in zijn eigen mening geloofde.⁵⁷

Ik hecht waarde aan het werk van Bos' omdat het diep ingaat op het denken van Van Houten. Hij raadpleegde daarvoor veel officiële, met name overheidsbronnen die ik eveneens als betrouwbaar kwalificeer. Aangetekend mag zijn, dat Bos wel erg hard oordeelt over Van Houten, zeker afgezet tegen Schenkeveld die beduidend milder is over de staatsman. Deze twee meningen aangevuld met teksten van Van Houten zelf maar ook in het licht van de al genoemde opmerking over de *'geavanceerde gevoelens'*

⁵⁵ Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie*, 14^e deel, 240.

⁵⁶ Bos, *Mr S. van Houten*, 200, 201.

⁵⁷ *Ibidem* 201.

door Winkler Prins, geven een redelijk genuanceerd beeld. Misschien dat een kort citaat van Van Houten het meest adequaat aangeeft wat voor mens hij was: *'Als men zich op de golven der openbare meening laat voortdrijven loopt men minder gevaar te kantelen, dan als men in eigen richting stuurt.'*⁵⁸

Je zou kunnen stellen dat Van Houten waarschijnlijk niet uit rechtstreekse empathie voor kinderen in fabrieken heeft gehandeld om tot een wet te komen, maar is het eerder de economische component geweest die zijn drijfveer was. Dat het effect van een wet mogelijk positieve gevolgen zou hebben voor kinderen was eerder het secundaire gevolg van zijn visie en handelen. Kinderarbeid had volgens hem namelijk een negatieve invloed op de economische orde die werd voortgestuwd door het kapitalisme. Van Houten vond dat de maatschappij in handen diende te zijn van vrije geesten. Dit kwam vooral tot uitdrukking in het vrijlaten van economische activiteiten⁶¹, evenmin was hij voorstander van staatsingrijpen op sociaal gebied⁶², maar streed hij wel voor klassenevenwicht.⁶³ Herstel van dat evenwicht vergoelijkte ingrijpen, zoals het ontwerpen van een kindernet. Aan het einde van zijn lange leven betoonde Van Houten hierover spijt, omdat er veel sociale wetgeving volgde op de kindernet die de politicus als liberaal niet zinvol vond. De wet was als kapstok misbruikt voor vervolgwetgeving.⁶⁴ Dit laatste zou overigens als een rechtvaardiging beschouwd kunnen worden voor het belang van de kindernet voor de ontwikkeling van sociale wetgeving die later kwam. Ik ben van mening dat dat enerzijds zo is, omdat er geen concrete leerplicht aan de wet werd gekoppeld en er geen controle was op de uitvoering van de wet, maar in het licht van de tijd was het nog niet zover. Het was daardoor echter de voortschrijdende problematiek die tot vervolgwetten leidde. Ik verwijs hierbij ook naar de door Marcel Hoogenboom genoemde effecten van de politieke en maatschappelijke structuurveranderingen die ik heb besproken in het eerste hoofdstuk.

Van Houten wordt tot slot in *'Eigenzinnige liberalen, Onafhankelijk denkende politici in Nederland'*⁶⁵ beschouwd als een bijzondere politicus. Zijn eigenzinnigheid zou juist een positieve verdienste zijn. De staatsman weigerde zich te conformeren aan politici die volgens hem hun oren te gemakkelijk lieten hangen naar wat op dat moment

⁵⁸ Fleur de Beaufort, *Eigenzinnige liberalen*, 91.

⁶¹ Ibidem 195-196.

⁶² Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 79.

⁶³ Bos, Mr S. van Houten, 99.

⁶⁴ Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 79.

⁶⁵ De Beaufort, *Eigenzinnige liberalen*, 91.

belangrijk leek.⁶⁶ Overigens zij vermeld dat dit boek geschreven is ter gelegenheid van het zestigjarige bestaan van de TeldersStichting, het wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme, dat is gelinkt aan de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie. Enige voorzichtigheid is aangaande deze publicatie mijns inziens dan ook geboden.

Het gaat hier uiteindelijk natuurlijk ook over de subjectieve beoordeling van karaktereigenschappen die je op eigen waarde kunt schatten. Zoals de Winkler Prins het tactisch omschreef als *'geavanceerde gevoelens'*, zo noemt Schenkeveld hem een *'(...)een uiterst actief parlementariër, met een open oog voor actuele ontwikkelingen (...)'*. Dat Van Houten een eigenzinnig man was met moderne opvattingen voor zijn tijd, staat buiten kijf. Hij was zelfs enigszins rebels en was er niet afkerig van om het oude liberale gedachtegoed waar staatsman Thorbecke de verpersoonlijking van was, te bekritisieren. De politicus had in ieder geval uitgesproken gedachten die passend zijn bij zijn era. Hij vond dat hij zelf wel zou uitmaken of staatsinmenging gerechtvaardigd was, als dit tot doel had de vrijheden die het liberalisme voorstond te versterken. In dit licht moet ook Van Houten's wens tot een verbod op kinderarbeid worden gezien. Zijn gedachtegang was dat zowel ouders als werkgevers zich schuldig maakten aan misbruik van hun macht. Ouders omdat ze hun kinderen lieten werken en werkgevers omdat zij zich gedwongen voelden ten aanzien van concurrentie of erger, uit belustheid naar winst, kinderen voor zich te laten werken.⁷⁰

Wat Van Houten's motivatie ook is geweest, menslievendheid, zijn wens oppositie te voeren tegen Thorbecke, zijn juridische hang naar rechtvaardigheid of het louter repareren van een weeffout in het economische systeem, los van de impact is de wet het resultaat van een politicus die een kwestie aankaartte, waar andere politici zich (nog) afzijdig hielden.

⁶⁶ De Beaufort, *Eigenzinnige liberalen*, 91.

⁷⁰ Ibidem 98.

VI Het effect van de Kinderwet van Van Houten

Om aan te kunnen tonen dat de kinderwet uiteindelijk zou hebben gefaald en derhalve geen bijdrage leverde aan het terugdringen van kinderarbeid, zou je onderzoek kunnen doen naar personeelsbestanden van fabrieken of ondernemingen om te zien of vanaf de invoering van de wet kinderen verdwenen uit de personeelsadministraties. Mijn aanname is echter dat je dat verwachten mag, maar dat het geen garantie is dat er daadwerkelijk geen kinderen meer van onder de twaalf jaar in fabrieken werkten. Ik twijfel dan ook zeer aan de betrouwbaarheid van deze bronnen. Immers, je liet kinderen gewoon doorwerken, maar registreerde ze niet meer, daarvan zijn voorbeelden te over, want er werd vrijwel niet gecontroleerd op naleving van de wet.⁷¹ Dat bleek ook duidelijk uit de parlementaire enquête *'naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen van 1886-1887'*, waar ook de kinderwet geëvalueerd werd. Uit de enquête bleek dat er nog altijd sprake was van kinderarbeid en forse misstanden die ertoe noopten om overmatige arbeid door kinderen aan banden te leggen, en dat gebeurde in de Arbeidswet van 1889. Hierdoor kwam er een meer definitief einde aan kinderarbeid in fabrieken⁷³ al zijn er wel aanwijzingen dat ook daarna kinderarbeid nog niet geheel tot het verleden behoorde, terwijl er op het platteland nog steeds niets tegen kinderarbeid werd gedaan. Het werd allengs wel minder, maar vooral na invoering van de Leerplichtwet van 1900^{74,75} die in 1901 effectief werd en die alle kinderen van zeven tot twaalf jaar daadwerkelijk verplichtte onderwijs te volgen en hen dus geen mogelijkheden meer bood om in fabrieken te kunnen werken, nam de onderwijsdeelname aantoonbaar toe.

Een alternatieve wijze om ook op basis van cijfermateriaal aan te kunnen tonen dat de wet de kinderarbeid heeft terugdrongen, is door te onderzoeken of er vanaf 1874 meer kinderen jonger dan twaalf jaar onderwijs volgden. Deze informatie kan worden gedistilleerd uit de zogeheten Statistische Jaarverslagen van de staat der Nederlanden over wat men noemde *'den stand omtrent hooge-, middelbare en lagere scholen'*. Deze

⁷¹ S.L. Schouten, *Idealen in bedompte lokalen, Een historisch overzicht van het (toezicht op) openbaar lager onderwijs in Haarlem anno 1900-1920* (Amsterdam 2006); Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 76.

⁷³ Ibidem 41.

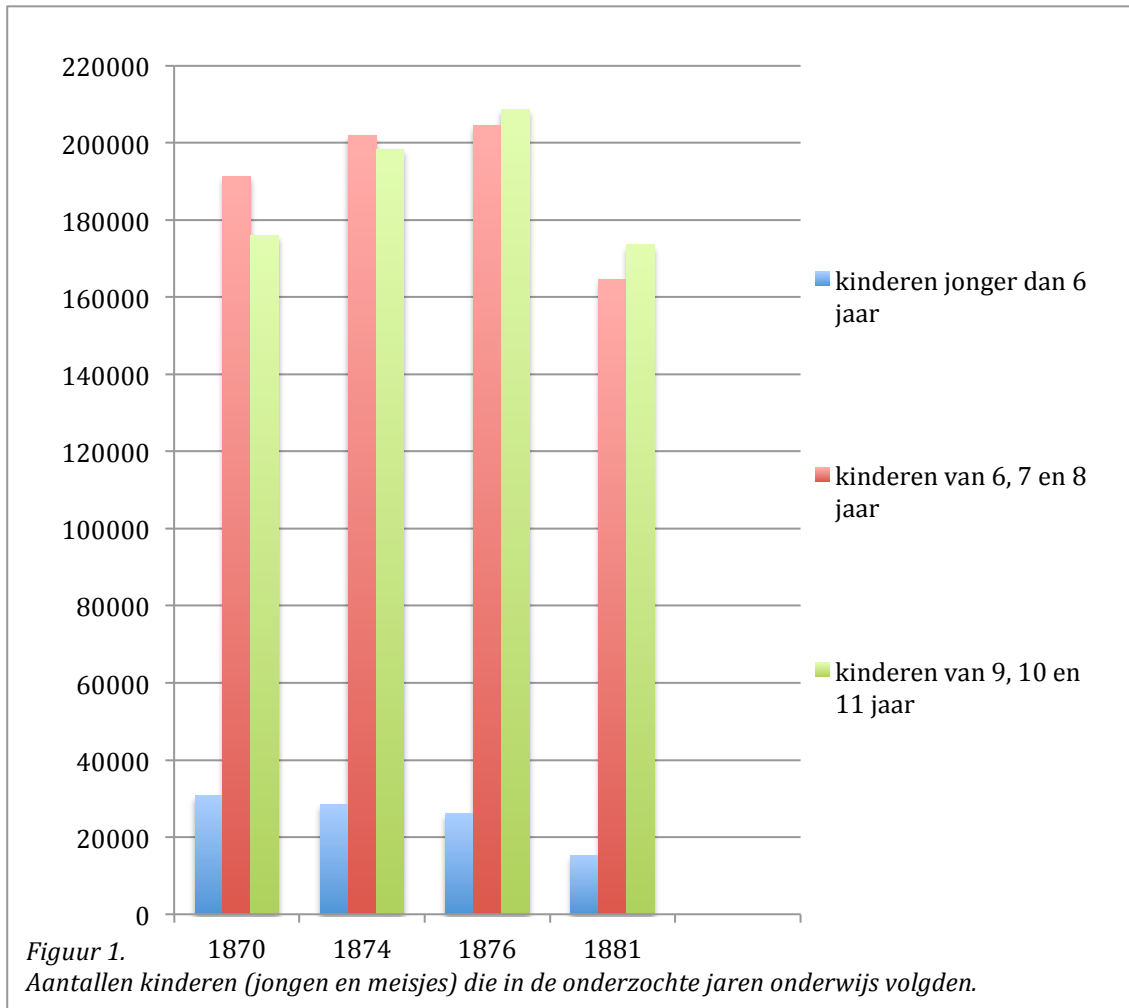
⁷⁴ Staten-Generaal, Leerplichtwet van 1900, Staatsblad 111, 7 juli 1900.

⁷⁵ Parlementaire enquête naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen van 1886-1887,

http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpmxw9/parlementaire_enquete_naar_de_toestand (24 februari 2015)

verslagen verschenen jaarlijks vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en geven een beeld van het aantal kinderen dat in Nederland naar school ging, onderverdeeld in leeftijdscategorieën, namelijk: kinderen tot zes jaar, kinderen van zeven, acht en negen jaar en de categorie tien, elf en twaalf jaar. Ik vergelijk de verslagen van 1870 (jaar '0'), 1874 (invoering van de wet), 1876 en 1881 (de wet is enige tijd in werking).

De statistische verslagen laten een landelijk beeld zien van het aantal

schoolgaande kinderen. De verslagen zijn primaire bronnen, maar redelijk betrouwbaar, omdat het onderwijs zich reeds lang op een brede belangstelling van de (centrale) overheid mocht verheugen. Er was zelfs al sinds 1801 rijksschool-toezicht.⁷⁶ Dit toezicht hield zich overigens slechts bezig met de inrichting van het onderwijs. Het had voor de duidelijkheid niets te maken met controle op deelname aan onderwijs door individuele scholieren.⁷⁷

⁷⁶ N.L. Dodde, *Een speurtocht naar samenhang. Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2001), 12.

⁷⁷ Dodde, *Een speurtocht naar samenhang*, 105-106, 152-154.

Kanttekening bij de cijfers is dat het landelijke cijfers zijn die in de gebruikte statistieken weliswaar betrouwbaar lijken, ze zijn echter in dit bestek niet goed te vergelijken met landelijke cijfers over exacte bevolkingsaantallen of met cijfers over aantallen fabrieksarbeiders. ‘*Statistische Onderzoekingen. De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*’⁷⁸, een werk uit 2007 geeft op deze vragen geen helder antwoord, omdat de gegevens onvoldoende sluitend zijn. Daarnaast is het zo dat waar de auteur van dit werk, C.A. Oomes, voormalig plaatsvervangend directeur-generaal van het Centraal Bureau voor de Statistiek, tegenaan liep, was dat de bevolkingsstatistieken noch in de eerste noch in de tweede helft van de achttiende eeuw een zuiver beeld gaven in relatie tot cijfers over mutaties door geboorte, sterfte, immigratie en emigratie.⁷⁹

Wat figuur 1 laat zien is dat het aantal leerlingen schijnbaar flink toeneemt in de periode van 1870 tot 1876. Dit is echter schijn, want als je alle kinderen die deelnemen aan het onderwijs tot en met elf jaar afzet tegen de totale bevolking, ervan uitgaand dat die cijfers redelijk kloppen (zie ook grafiek 1) dan is het percentage onderwijsvolgenden in 1870 11,07% en in 1876 11,52%. Het verschil tussen 1874 en 1876 bedraagt een minieme 0,01%. In absolute getallen bedraagt het verschil tussen 1874 en 1876 10.495 leerlingen. Niet is te verklaren of leerlingen die in 1876 school bezochten, voorheen nog in fabrieken werkten, of in fabrieken zouden hebben gewerkt als er geen kindernet was gekomen. De daling van het aantal kinderen dat onderwijs volgde in 1881 is wel mogelijk verklaarbaar door epidemieën die in voorgaande jaren woedden. In 1866/1867 was er sprake van een choleraepidemie die in Nederland 21.000 sterfgevallen tot gevolg had⁸⁰ en in 1870-1873 waren het de pokken die tot circa 19.500 doden leidde.⁸¹ Deze ziekten vergden met name veel doden onder kinderen. Logischerwijze vertaalt zich dat in 1881 tot een afnemend aantal leerlingen in alle leeftijdscategorieën. In figuur 4 is eveneens te zien dat de bevolking met name in 1866/1867 geringer groeide dan in voorgaande en navolgende jaren. Je ziet dit ook in de jaren 1870-1873.

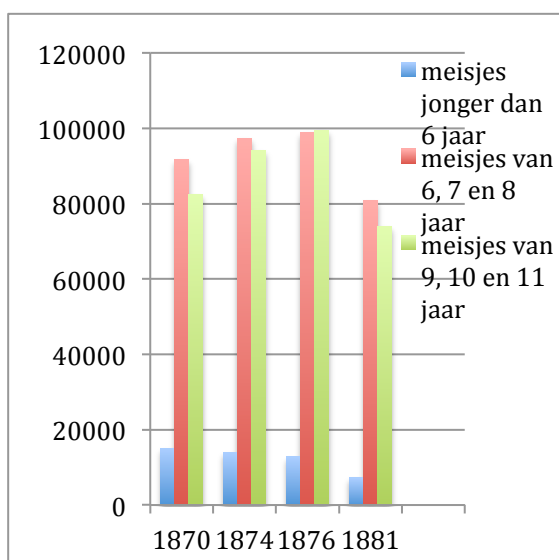
⁷⁸ C.A. Oomens, *Statistische Onderzoekingen. De loop de bevolking van Nederland in de negentiende eeuw* (’s-Gravenhage 1989).

⁷⁹ O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen, J. Oudhof, *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007), 21.

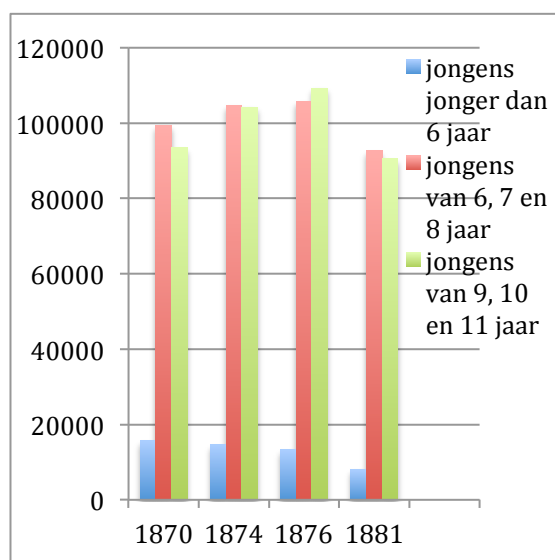
⁸⁰ Universiteit Leiden, <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/11453/06.pdf?sequence=8> (21 februari 2015)

⁸¹ Vergeten Verleden. Minder bekende en vergeten gebeurtenissen en personen. ‘Pokken en de epidemie van 1870-1873’, <http://www.w8.nl/pokken.html> (21 februari 2015).

Wat de jaarverslagen wel laten zien is dat het aantal kinderen dat deelneemt aan onderwijs in het derde kwartaal steeds significant lager is. De verklaring hiervoor is de oogstperiode. Dat is ook de reden waarom gebruik is gemaakt van cijfers in de winter. Omdat aangenomen mag worden dat de meeste kinderen, dus inclusief kinderen die in de landbouw werkten, dan op school zijn en zou je juist in de winter opvallende veranderingen moeten kunnen waarnemen in het aantal schoolgaande leerlingen. In dit opzicht laten ook figuur 2 en figuur 3, waarin jongens en meisjes apart zichtbaar zijn gemaakt in de cijfers zijn geen opvallende afwijkingen zien die te verklaren zijn vanuit een stroom van leerlingen die vanuit de fabriek in de schoolbanken zijn beland. Een nadere uitsplitsing per provincie is in de grafieken niet zichtbaar. Het gaat om landelijke cijfers. Indien echter de provincies apart bekeken zouden worden, met de focus op de geïndustrialiseerde provincies, dan nog geeft het beeld geen aanleiding andere conclusies te trekken ten gunste van de kinderwet.

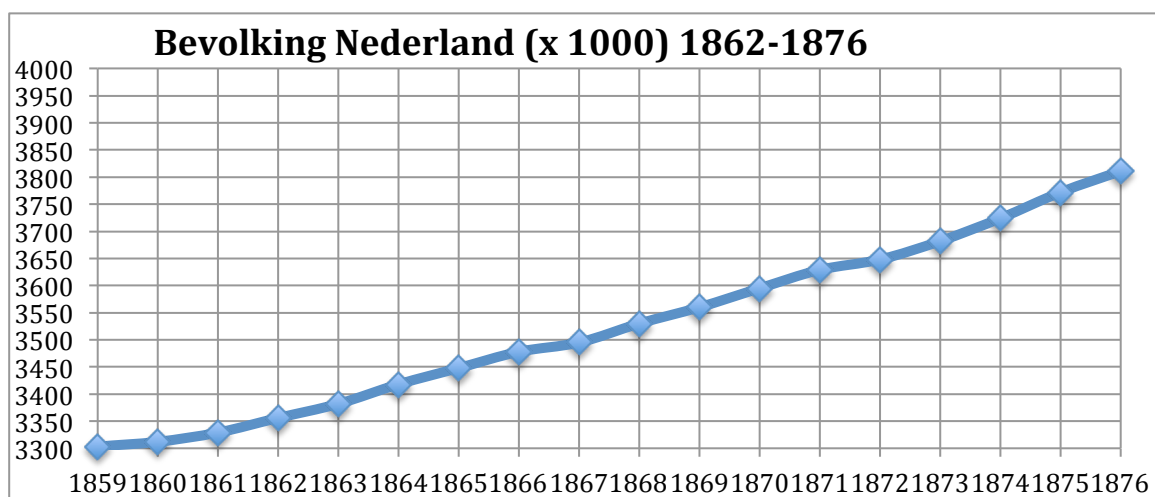
Figuur 2

Figuur 3

Daarnaast moet bij het lezen en interpreteren van de gegevens een aantal slagen om de arm worden gehouden. Hoewel de statistische gegevens over schooldeelname in de tweede helft van de negentiende eeuw redelijk betrouwbaar lijken, moet gezegd zijn dat het begrip deelname rekbaar is. Zeker toen onderwijs niet, zoals tegenwoordig, uit complete schooljaren bestond en men nog niet bekend was met schoolvakanties zoals wij die nu kennen. Leerlingen konden doorgaans op ieder moment van het jaar ‘instappen’ in het onderwijs. De seizoenen waren ook van grote invloed op het schoolbezoek. Zeker in agrarische gebieden was het in het oogstseizoen aanmerkelijk rustiger in de klaslokalen. Daarnaast werden aantallen leerlingen die niet aan onderwijs

deelnamen ook wel eens geschat op basis van volkstellingen die niet 100% nauwkeurig waren.⁸²

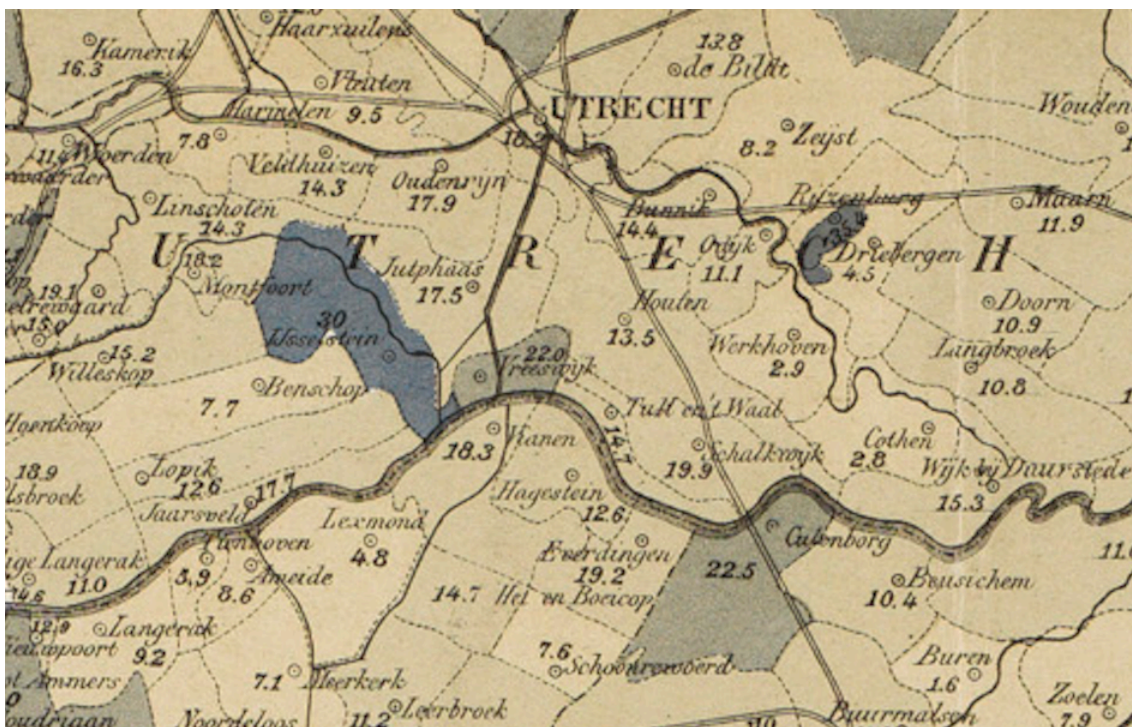
Figuur 4.

Tot slot is het aantal schooltypes verwarrend. Behalve dagscholen (voor diverse gezindten), waren er ook avondscholen (leerlingen stonden soms voor dag- en avondonderwijs ingeschreven en bezochten de school wanneer ze daar tijd voor vonden), herhalingsscholen, zondagsscholen (waar normaal les werd gegeven en niet alleen godsdienstonderwijs werd onderricht) en huisonderwijs. De laatste vorm is verwaarloosbaar in de cijfers, terwijl ook voor de andere schooltypen geldt dat ze het brede beeld niet verstoren. De figuren laten in ieder geval zien dat er van een toestroom van leerlingen na invoering van de Kinderwet van Van Houten geen sprake is. Helaas zijn de gegevens over schoolbezoek in leeftijdscategorieën verdeeld, zodat het niet mogelijk is terug te rekenen naar geboortejaren en wanneer kinderen per jaar hun intrede doen op school. Op die manier zou je mogelijk een zuiverder beeld krijgen van een eventuele toe- of afname van het schoolbezoek en daar meer gerechtvaardigde conclusies uit kunnen trekken. Nu kan slechts de brede gevolgtrekking worden gedaan op basis van de grote getallen. Die geven geen aanleiding te stellen dat het aantal schoolgaande kinderen is toegenomen als gevolg van de invoering van de Kinderwet.

Ook afbeelding 1, die een uitsnede is uit een *'Graphische Voorstelling van het betrekkelijke aantal kinderen boven de zes en beneden de twaalf jaren, dat aan het einde van 1886 in elke gemeente van Nederland geen lager onderwijs genoten'*, laat zien dat nog altijd veel kinderen niet naar school gingen, met name rond de steden. Hoewel de percentages enorm fluctueren en niet bekend is hoe het aantal jonge kinderen

⁸² Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw* (Amsterdam 1986) 82.

zich preciezer verhoudt tot volwassenen, waarbij zeker in kleinere gemeenschappen met weinig kinderen een vertekend beeld kan ontstaan, is uit de uitsnede wel op te maken dat het percentage kinderen dat onderwijs ontbeert vaak dubbele cijfers betreft. Uit deze kaart kan slechts de voorzichtige conclusie worden getrokken dat bijvoorbeeld rond Utrecht het percentage met 18,2% erg hoog is ten opzichte van de omgeving. Maar ook Hilversum (textielindustrie) laat een verzuim zien van 25%. Het is een algemeen beeld op deze afbeelding dat het verzuim erg hoog is, juist in geïndustrialiseerde gemeenten of regio's. De vraag kan hierbij zijn: wat deden deze kinderen als ze niet op school waren? Het lijkt een redelijk vermoeden dat veel van deze kinderen aan het werk waren. En als kinderen in de stad woonden, lijkt het onwaarschijnlijk dat dat op het land was.

Afbeelding 1. Bron Koninklijke Bibliotheek. Staatsblad 127. Titel artikel: Art. 81, 2e alinea, der wet van 17 augustus 1878.

De cijfers geven geen overtuigend beeld van het effect van de kindwet, en laten dus ook niet bewijsbaar zien dat deze in brede zin positieve gevolgen had voor de positie van kinderen. Dit bevestigt ook het beeld van de literatuur, al worden wel lokale positieve effecten genoemd. Historicus Cor Smit in zijn artikel *Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840-1914*⁸³, stelt dat de wet een positieve uitwerking had en dat kinderen in Leiden stante pede uit de fabrieken en werkplaatsen verdwenen na

⁸³ Smit, Cor, Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840-1914, *Leidschrift Historisch Tijdschrift* (22 september 2013).

invoering van de wet⁸⁴, maar hij onderbouwt dit niet overtuigend, zeker niet als hij stelt dat er juist in 1874 meer kinderen in fabrieken werkten dan in 1864⁸⁵. Hoewel Smit nadrukkelijk een relatie wil leggen tussen fabriekswerk en schoolverzuim ontbreekt de onderbouwing. Wel stelt hij dat de Leidsche Vereeniging ter bevordering van Geregeld Schoolbezoek, al vanaf 1870 leerplicht propageerde en herhalingsonderwijs instelde om fabriekskinderen naast hun werk in staat te stellen onderwijs te volgen, omdat en een relatie was tussen fabriekswerk en schoolgang.⁸⁶ Remieg Aerts in *Land van Kleine Gebaren* besteedt er juist amper woorden aan, behoudens dat de wet slechts een symbolische betekenis had.⁸⁷ Wat de Leidse situatie betreft, lijkt deze sterk op de landelijke, qua slepende discussies. Ik kom in combinatie over wat bekend is inzake onvoldoende naleving van de kindwet en de beperkte cijfermatige gegevens tot de conclusie dat deze eerste sociale wet zijn beoogde doel niet heeft bereikt. Want toen de wet er eenmaal was, bleven er mazen genoeg om kinderen werkzaam te laten blijven in fabrieken.⁸⁸ De wet liet veel verantwoordelijkheid over aan gemeentebesturen die onder bepaalde voorwaarden konden toestaan dat kinderen toch in fabrieken mochten werken; niet zelden bestonden die besturen uit fabriekseigenaren en het laat zich enigszins raden wat dat kon betekenen voor kinderarbeid in fabrieken. Daarnaast werd ouders geen strobreed in de weg gelegd om hun kroost uit werken te sturen, omdat uiteindelijk de fabrieksbesturen voor de kinderen aansprakelijk waren en niet de ouders. De wet stelde bovendien in de door Samuel van Houten ondertekende memorie van toelichting, dat de staat ervoor zorgt dat onderwijs ook voor armen gratis beschikbaar zou zijn, waarbij echter de vraag kan worden gesteld of dat wel genoeg was, gezien het hoge schoolverzuim uit die tijd en de hang van werkgevers naar het inschakelen van goedkope arbeidskrachten.⁸⁹

Hèt middel tegen kinderarbeid was leerplicht. Daartegen bestonden echter bezwaren, want de controle werd destijds nog als ondoenlijk beschouwd, bovendien zou het onderwijs in den lande nog niet overal even goed toegankelijk zijn.⁹⁰ Vooral op het platteland zouden scholen soms (te) ver weg zijn en de wegen waren vaak niet goed

⁸⁵ Smit, 'Leidse Kinderen Tussen Fabriek en School 1840-1914', (2013) 76.

⁸⁶ Smit, 'Leidse Kinderen', 86.

⁸⁷ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 153, 154.

⁸⁸ Bos, *Mr S. van Houten*, 77; vgl. Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten*, 76.

⁸⁹ Kamerstuk Tweede Kamer 1872-1873 kamerstuknummer 113 ordernummer 3, pag. 2.

⁹⁰ *Ibidem* 2.

begaanbaar en veel ouders wilden hun kinderen per se onderbrengen op het bijzonder onderwijs. Het credo luidde dat men nog liever geen onderwijs voor de kinderen had dan onderwijs op de staatsscholen.⁹¹ Hier speelt de Schoolstrijd op de achtergrond, waarbij conservatieven en antirevolutionairen eigen ijzers in het vuur hadden die hen noopten omzichtig te acteren waar het het onderwijs betrof. De conservatieven vreesden aantasting van het gezag van de ouders, terwijl de antirevolutionairen bang waren dat het openbaar onderwijs bevoordeeld zou worden ten koste van het bijzonder onderwijs. Van Houten was voorstander geweest van leerplicht, maar de schoolstrijd dwarsboomde dit.

Er spreekt uit de memorie van toelichting van de wet een grote mate van *laissez faire* wat de verantwoordelijkheid van de rijksoverheid betrof. Dat de gemeenten verantwoordelijkheid kregen zou beter werken, dan vanuit het rijk straffen opleggen die niets zouden uithalen, zo was de veronderstelling. En dat had de Kinderwet van Van Houten met name moeten belichamen; het had een wet moeten zijn die gemeentebesturen ertoe zou aanzetten leerplicht in te voeren. Dan pas zou het voor alle werkgevers duidelijk worden dat zij geen kinderen meer in hun fabrieken mochten laten werken. *‘Eerst wanneer de wet voor allen gelijke beperkingen handhaaft, zal het stelsel van vrije mededinging bij vraag en aanbod van arbeid – welke onmiskenbare voordelen de ondergeteekende (Samuel van Houten, PW) waarlijk niet voorbijziet – ophouden ook de schaduwzijden te vertoonen, waarvoor eene ontwikkelde regering de oogen niet sluiten mag’*, aldus Samuel van Houten in zijn memorie van toelichting, waarmee hij wilde aangeven, dat pas wanneer alle ondernemers geen kinderen meer zouden aannemen, er ook geen concurrentie-onderscheid zou zijn.

⁹¹ Jan Hendrik Wijnen, *De arbeid der kinderen in fabrieken. Onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd* (Utrecht 1873), 59.

VII Conclusie

De Canon van Nederland memoreert de strijd tegen kinderarbeid als een van de belangrijkste thema's van de negentiende eeuw en noemenswaardig voor ons historisch bewustzijn, daarbij refererend aan het belang van de Kinderwet van Van Houten. Voor mij was de canon de aanleiding om het belang van de Kinderwet te onderzoeken op zijn daadwerkelijke impact, en zijdelings om te zien of het belang van de Kinderwet nuancering behoeft in de tekst van de canon en zodoende in hoe wij in het onderwijs met deze wet omgaan.

De impact van de wet kan wat de uitkomst van mijn onderzoek betreft op twee manieren worden geïnterpreteerd. Als je de wet beoordeelt op zijn functioneren, dan was de invloed zeer gering, behoudens enkele lokale successen. In meer algemene zin zullen kinderen er nauwelijks van hebben geprofiteerd. Ik wijt dat aan gebrek aan controle op de uitvoering van de wet en aan het feit dat er geen wettelijk bepaling voor leerplicht aan werd gekoppeld. Daar was het overigens wellicht ook te vroeg voor, omdat in logistieke zin, niet overal onderwijs kon worden aangeboden, daarnaast speelde de Schoolstrijd een rol, een gevoelig thema over de relatie onderwijs, religie en staat.

Bovendien betrof het slechts een beperkt aantal kinderen dat onder de Kinderwet viel, afgezet tegen het totaal van de kinderarbeid op het land en in de huisnijverheid, waar men in de negentiende eeuw weinig tegen had en waartegen de Kinderwet uiteindelijk geen stelling nam. Kinderarbeid paste grotendeels bij de toenmalige maatschappelijke structuur van Nederland, die werd geleid door een conservatieve elite die al honderden jaren de dienst uitmaakte en geloofde in een land zonder staatsingrijpen. De enquête van 1878 bevestigde ook dat er nog veel misstanden waren na invoering van de Kinderwet, zodat de werking in twijfel mag worden getrokken. Ik moet in mijn conclusie afgaan op de literatuur, omdat de cijfers onvoldoende laten zien dat de wet van positieve invloed was op de gewenste schoolgang van kinderen als gevolg van een verbod op kinderarbeid in fabrieken. Beoordeel je de wet echter als opmaat voor navolgende sociale wetgeving, dan is de wet wel degelijk van belang geweest, met als voorlopig eindpunt de Leerplichtwet van 1900, die uiteindelijk deed wat de Kinderwet in 1874 beoogde, namelijk ervoor zorgen dat kinderen verplicht onderwijs volgden en niet in fabrieken, op het land of in de huisnijverheid werkten.

En was de rol van Van Houten van belang voor de impact van de wet? Op basis van mijn onderzoek trek ik de conclusie dat dat deels zo is. Ik meen dat de wet om drie redenen tot stand kwam, namelijk: onder druk van het opkomend socialisme en dreigende opstanden, zoals de Parijse Commune. Ten tweede omdat Van Houten de juiste persoon was met op dat moment unieke gedachten over hoe het economische systeem moest functioneren en waarbij volgens hem staatsingrijpen in weerwil van het liberale gedachtengoed mogelijk moest zijn. Als de politicus niet het voortouw genomen had, is de vraag hoe lang het nog geduurd zou hebben tot er wetgeving zou zijn gekomen. Ten derde was Nederland toe aan de wet. De tijdgeest zorgde er zoals Martin Hoogenboom memoreerde '*vanzelf*' voor dat er wetgeving kwam door wat hij het maatschappelijk structuurprobleem noemt, dat de onderklassen in de armen van de socialisten dreef. Het lijkt mij ook inherent aan wetgeving, dat iets geregeld wordt omdat men vindt dat de noodzaak daar is, immers, Van Houten had steun nodig van een meerderheid in de Eerste en Tweede Kamer en hij kreeg die steun. Vanuit de economische en sociale structuren van de Nederlandse en Europese negentiende eeuw is echter wel verklaarbaar dat het lang heeft geduurd. Overigens, dit laatste argument zet het belang van Van Houten's rol, zoals omschreven in het tweede argument, onder druk.

De rol van de politicus zou ik in die zin willen nuanceren, omdat zijn rol er een was binnen een evolutionair proces waar zich meer invloeden lieten gelden, èn omdat hij niet zozeer kinderen wilde '*beschermen*', maar dat hij de liberale vrijheden voor een ieder wilde waarborgen door wetgeving als uitgangspunt te nemen, en dat zou dan tot doel gehad moeten hebben dat kinderen uit fabrieken werden geweerd. Dat is, zoals al gememoreerd, niet goed gelukt, maar er was een kiem gelegd voor de Leerplichtwet die daar uiteindelijk wel voor zorgde.

Terugkomend op de Canon van Nederland lijkt het mij gerechtvaardigd het belang van de kindernet en de rol van kindernet te nuanceren. Door kindernet als apart onderwerp in de canon te benoemen, en dan met de nadruk op de rol van kindernet in fabrieken, krijgt het verhoudingsgewijs veel aandacht, ook in relatie tot de rol die kindernet had in de negentiende eeuwse samenleving. Kindernet kan beter worden gezien als een deelonderwerp binnen het grotere thema van de Sociale Kwestie. De Sociale Kwestie die een beeld schetst van een samenleving die langzaam steeds meer in staat is een ieder te laten delen in de welvaart, als laatste ook de groep van arbeiders en armen èn hun kinderen.

literatuurlijst

Literatuur

- Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2010).
- Beaufort, de Fleur, Joop van den Berg & Patrick van Schie, *Eigenzinnige liberalen. Onafhankelijk denkende politici in Nederland* (Amsterdam 2014).
- Boonstra, O.W.A., P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen, *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen* (Den Haag 2007).
- Bos, G. M., *Mr. S. Van Houten. Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Purmerend 1952).
- Grever, Maria, Ed Jonker, Kees Ribbens, Siep Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006)
- Hoogenboom, Marcel, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland*, (Amsterdam 2004).
- Houten, Samuel, *Waarheden en waarschuwingen van een 93er* (Haarlem 1930).
- Knippenberg H., *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw: een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen* (1986)
- Lieten K., Elise van Nederveen Meerkerk, *Child Labour's Global Past* (Bern 2011).
- Oomens, C.A., *Statistische Onderzoekingen. De loop de bevolking van Nederland in de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1989).
- Schenkeveld W., *Het Kinderwetje van Van Houten* (Hilversum 2003).
- Vleggeert J.C., *De Kinderarbeid. De geschiedenis van haar beperking door de kindwet van mr Samuel van Houten* (Amsterdam 1951).
- Vleggeert J.C., *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw* (1978 Bussum).

- Winkler Prins A., *Leven in 1870. Nederland aan de vooravond van de moderne tijd, van commentaar voorzien door Christianne Smit* (Antwerpen 2011).

Artikelen

- Harmsen G, 'Lalleman, Gerrit Bernardus' <http://hdl.handle.net/10622/D82DC54A-5C68-4133-938B-FAB2601500BA10> februari 2003 (16 november 2014).
- Horell, Sara, Jane Humphries, Hans-Joachim Voth, Explorations in Economic History 38, 339,340, 362, 363, (2001)
doi:10.1006/exch.2000.0765, <http://www.idealibrary.com>
- Poppel, van F, Ingeborg Deerenberg, Judith Wolleswinkel-Van den Bosch, Peter Ekamper, 'Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en doodsoorzakenproces' (zj)
<http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/093BC849-41E5-4F6B-8C96-A9EB544047E3/0/2005k3b15p013art.pdf> (5 januari 2015).
- Universiteit Leiden, De cholera-epidemie van 1866,
<https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/11453/06.pdf?>
(21 februari 2015)
- Vergeten Verleden. Minder bekende en vergeten gebeurtenissen en personen. 'Pokken en de epidemie van 1870-1873',
<http://www.w8.nl/pokken.html> (21 februari 2015).

Primaire bronnen

- Bijblad van de Nederlandsche Staatscourant nr. 113. 1-3, Voorstel van wet van den heer v. Houten, strekkende om overmatigen arbeid en verwaarlozing van kinderen tegen te gaan (1872-1873) .
- Coronel, Samuel sr, Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland,
<http://hdl.handle.net/10622/746FDCE3-11FF-47F1-BBDE-BB6828315659> (20 februari 2015).
- Coronel, Samuel sr., *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieknijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en*

staathuishoudkundigen (Haarlem 1861)

<http://hdl.handle.net/10622/746FDCE3-11FF-47F1-BBDE-BB6828315659> (24 februari 2015)

- Cremer, J.J., *Romantische werken*. Deel III. D. (Leiden 1878).
- Vries, Robbé, A.A.C., 'Rapport der commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende' ('s-Gravenhage 1869).
- Lalleman G.B.L., 'Slavernij in Nederland', *De Economist*, Volume 4, Issue 1 (1855), 33-43.
- Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden 1870 (1872)
<http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=ds%3A1444001%3Ampg21> (november 2014)
- Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden 1874 (1876)
<http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=ds%3A1420001%3Ampg21> (november 2014)
- Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden 1876/1877 (1878)
<http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=ds%3A1426001%3Ampg21> (november 2014)
- Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden 1881/1882 (1883)
<http://www.delpher.nl/nl/tijdschriften/view?identificatie=ds%3A1425001%3Ampg21> (november 2014)
- Winkler Prins, *Geïllustreerde Encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid onder hoofdredactie van A. Winkler Prins, 2^e, naar de nieuwste bronnen herziene en aanmerkelijk vermeerderde uitgave. 15 dln. 1884-1888* (1888 Rotterdam).
- Wijnen, Jan Hendrik. *De arbeid der kinderen in fabrieken. Onder godsdienstig, zedelijk en stoffelijk oogpunt beschouwd* (Utrecht 1873).

Overige

- Commissie de Rooy, Eindraport Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming.
- Parlement & Politiek, '<http://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwze/kiesrecht>'.

